

Jurang Sosial Mempengaruhi Penceraian Dalam Kalangan Etnik Melayu : Kajian Kes Di Kota Bharu, Kelantan.

Siti Maisaroh
Novel Lydon

Pusat Penyelidikan Kelestarian Sosial, Persekitaran dan Pembangunan (SEED), Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia, 43600 Bangi, Selangor, Malaysia.

Correspondence : Siti Maisaroh (mai578765@gmail.com)

ABSTRAK

Kajian ini dilakukan untuk menghuraikan tentang institusi perkahwinan, penceraian dan fungsi keluarga dalam kalangan masyarakat Melayu. Tujuannya adalah untuk memahami dan menganalisis bagaimana sesebuah ikatan perkahwinan itu terlerai disebabkan oleh beberapa faktor yang tertentu. Perbincangan dalam kajian ini memberi fokus kepada permasalahan yang wujud dalam rumahtangga yang mengakibatkan berlakunya penceraian antara suami dan isteri. Data dan maklumat secara mendalam telah diperolehi oleh penyelidik semasa menjalankan kajian lapangan. Penyelidik telah menemu bual seramai lima orang informan yang terpilih dalam menjalankan kajiannya. Kajian ini juga mendapati bahawa faktor perubahan masyarakat ke arah unsur-unsur moden telah melemahkan peranan dan tanggungjawab suami dan isteri yang akhirnya mencetuskan penceraian dalam ikatan perkahwinan mereka. Selain itu, fungsi keluarga memainkan peranan yang penting dalam mengawal keadaan keluarga dan secara tidak lansung keluarga merupakan salah satu aspek pembentukan masyarakat pada hari ini. Ringkasnya, hasil kajian mendapati bahawa penceraian dalam kalangan suami dan isteri berlaku disebabkan oleh tiga faktor yang utama iaitu dari segi pekerjaan, agama dan pendidikan.

Kata kunci : Perkahwinan, Penceraian, dan Fungsi Keluarga.

1. Pengenalan

Penceraian berkait rapat dengan perkahwinan. Perkahwinan merupakan suatu tradisi turun temurun yang mempunyai kepelbagaian bentuknya yang tersendiri berdasarkan adat, budaya, kecenderungan dan geografi sesuatu tempat atau negara. Perkahwinan merupakan pokok bermulanya sesebuah institusi keluarga. Perkahwinan adalah satu tanggungjawab dan amanah yang harus dipikul oleh pasangan yang berkahwin. Dalam Islam, pasangan yang berkahwin bukan sahaja memegang amanah Allah tetapi juga memegang amanah keluarga yang merestui perkahwinan mereka dan amanah pasangannya yang memilih mereka sebagai teman hidup. Perkahwinan mempunyai impak yang besar terhadap keluarga sama ada secara positif atau negatif.

Walaupun prinsip asas di sebalik perkahwinan adalah untuk kekal sehingga ke akhir hayat, namun begitu tidak semua manusia berjaya mengharungi bahtera ikatan perkahwinan yang penuh dengan cabaran dan dugaan. Hampir setiap orang yang hidup dan mencapai umur dewasa mengalami hidup berkeluarga iaitu berkahwin dan mendapat anak. Pada masa ini, manusia memperoleh kegembiraan dan kesedihan dalam hidup berkeluarga (Goode 1988). Namun begitu, tidak semua orang yang berkahwin mencapai kebahagiaan dan kegembiraan sehingga ke akhir hayat mereka. Penceraian berpeluang terjadi pada pasangan suami isteri yang

masih hidup akibat munculnya masalah yang tidak dapat dileraikan ketika hidup bersama dalam sebuah ikatan rumah tangga.

Pihak JAKIM melaporkan bahawa kes penceraian dalam kalangan orang Melayu-Islam semakin meningkat. Sejak tahun 1990, antara 11, 000 hingga 20, 000 kes penceraian berlaku pada setiap tahun. Pada tahun 1990, mencatatkan sebanyak 11, 194 kes, manakala pada tahun 2008 mencatatkan sebanyak 22, 289 kes penceraian. Jika dijumlahkan, sebanyak 270, 570 kes penceraian telah berlaku sejak tahun 1990 hingga tahun 2008. Perkara ini melibatkan 15% daripada 1, 802, 039 perkahwinan orang Melayu-Islam pada tahun 1990 hingga tahun 2008. Penceraian amat menakutkan kerana ia bukan sahaja melibatkan perpisahan dua insan, tetapi mungkin mengakibatkan permusuhan antara dua keluarga. Selain itu, jika perpisahan itu melibatkan anak-anak, maka anak-anak hilang tempat bergantung antara ibu dan bapa kerana penceraian yang telah berlaku.

Kadar penceraian dalam kalangan pasangan Islam di Selangor berada pada tahap tinggi setiap tahun sejak 2008, demikian diberitahu pada persidangan Dewan Undangan Negeri (DUN) Selangor di sini pada Rabu (Mstar, 16 April 2014). Exco Pendidikan Tinggi dan Pembangunan Modal Insan, Dr.Halimah Ali berkata, terdapat 4, 069 kes pada tahun 2008, meningkat kepada 4, 614 (2009), 5, 352 kes (2010), 6, 035 kes (2011), 6, 098 kes (2012) dan pada tahun 2013 merekodkan 6, 028 kes. Beliau berkata bagi pecahan kadar penceraian mengikut daerah, Gombak merekodkan jumlah tertinggi dengan 1, 160 kes diikuti Klang (1, 048 kes), Petaling (997 kes) dan Shah Alam (807 kes). Rekod terbaru yang dikeluarkan oleh Jabatan Kehakiman Syariah Malaysia, kes penceraian yang didaftarkan di seluruh Mahkamah Syariah Malaysia pada tahun 2013 ialah sebanyak 581, 505 kes, manakala 544, 804 kes berjaya diselesaikan dan selebihnya masih dalam proses. Negeri yang mencatat permohonan penceraian yang tertinggi ialah Selangor, Johor, Kelantan dan Wilayah Persekutuan. Manakala, negeri yang mencatat permohonan penceraian yang rendah ialah Perlis, Melaka dan Sarawak.

Menurut Hamidah Ab.Rahman (2006), dalam konteks Negara Malaysia, kes penceraian menjadi begitu ketara sejak tahun 90-an. Penceraian yang semakin meningkat disebabkan oleh keadaan keluarga yang tidak stabil dan pasangan sering bertengkar, suami yang tidak bertanggungjawab dengan baik, ilmu yang tidak lengkap dalam hal-hal pengurusan rumah tangga, kurang pengetahuan dalam agama, masalah komunikasi dalam keluarga, kecurangan pasangan, penderaan emosi, penghakisan rasa cinta, cemburu buta, kahwin paksa, pengabaian kasih sayang dan mempermainkan talak. Kumpulan umur yang mempunyai peratus penceraian tertinggi adalah dalam kalangan 35 tahun ke bawah. Tempoh rumah tangga yang kerap berdepan dengan kes penceraian adalah 1 hingga 6 tahun. Hal ini membuktikan bahawa bukan senang untuk mengekalkan hubungan suami isteri lebih-lebih lagi kepada suami isteri yang tinggal berjauhan antara satu sama lain.

Berdasarkan keterangan di atas, kajian ini cuba untuk membuktikan sejauh manakah jurang sosial mempengaruhi penceraian dalam kalangan etnik melayu. Yang keduanya adalah untuk mengenal pasti fungsi keluarga dalam perkahwinan.

2. Metodologi

2.1 Keterangan kawasan kajian

Kawasan kajian yang telah dipilih oleh penyelidik adalah di Kota Bharu, Kelantan. Kota Bharu (KB) merupakan ibu negeri Kelantan, Malaysia. Bandar ini dibuka pada masa pemerintahan Sultan Muhammad II pada tahun 1844. Bandar Kota Bharu merupakan Bandar yang tertua di sebelah pantai timur Semenanjung Malaysia. Bandar ini terletak tidak jauh dari muara Sungai Kelantan. Kota Bharu menjadi pusat pentadbiran dan perniagaan negeri Kelantan. Selain itu,

Kota Bharu juga merupakan salah satu daripada 10 jajahan pentadbiran negeri Kelantan yang terdiri daripada Kota Bharu, Pasir Mas, Tumpat, Pasir Puteh, Bachock, Kuala Krai, Tanah Merah, Jeli dan Gua Musang. Kawasan kajian yang utama adalah di sekitar kawasan Kota Bharu sahaja.

2.2 Rekabentuk penyelidikan

Metodologi merujuk kepada kaedah yang digunakan secara sistematik dan teliti dalam mengumpul dan menganalisis maklumat untuk menerangkan jawapan kepada permasalahan kajian yang telah dibincangkan. Metodologi memainkan peranan penting dalam menerangkan tentang reka bentuk kajian, kaedah pengumpulan data, persampelan yang dipilih dan keterangan mengenai analisis kajian yang dijalankan. Penyelidikan ini menggunakan kaedah penyelidikan fenomenologi paradigma. Ini adalah kerana penyelidik ini menerangkan tentang proses memahami ulasan temubual (Blaikie, 2000; Schutz & Luckman, 1973). Selain itu, fenomenologi memberi tumpuan kepada pengalaman hidup melalui objek atau idea. Temubual secara mendalam telah dilakukan oleh penyelidik semasa menjalankan kajian lapangan di kawasan kajian.

2.3 Pensampelan

Pensampelan merupakan suatu proses pemilihan objek penyelidikan daripada suatu kumpulan yang mewakili kumpulan besar yang dipilih. Pensampelan adalah sebuah proses yang melibatkan pengambilan sebahagian daripada populasi yang terdiri daripada orang, benda, tempat atau fenomena sebagai kes yang hendak dikaji. Tujuan pensampelan adalah untuk memperoleh maklumat tentang sesuatu populasi. Populasi jarang digunakan untuk memungut data kerana memerlukan penggunaan wang, masa dan tenaga yang banyak. Matlamat pensampelan adalah untuk memperoleh sampel yang mencerminkan populasi dari segi pemboleh ubah yang menjadi tumpuan penyelidikan.

Pensampelan yang digunakan oleh penyelidik dalam kajian jurang sosial mempengaruhi pencerai dalam kalangan etnik melayu adalah pensampelan bertujuan. Pensampelan ini berasaskan pemilihan sampel bagi tujuan-tujuan tertentu mengikut kawalan penyelidik (Laurentina Palar-Calmorin & Melchor A. Calmorin, 2007). Pensampelan ini digunakan bagi tujuan tertentu seperti untuk mendapatkan pandangan, untuk kajian awal, penerokaan dan sebagainya. Sampel kajian dalam penyelidikan yang dilakukan oleh penyelidik ialah golongan yang telah bercerai.

2.4 Analisis data

Analisis data merupakan langkah bagi memproses data. Data yang diperolehi melalui kaedah kualitatif perlu diuruskan dengan sistematik supaya boleh dianalisis mengikut komponen tertentu seperti komponen pengumpulan, penguncupan, pengolahan dan kesimpulan. Pada peringkat pengumpulan, semua data daripada pelbagai sumber dikumpulkan di mana rakaman audio dan perlu dibuat transkrip. Pada peringkat penguncupan data pula, data yang sama digabungkan berdasarkan kod-kod yang telah dikenal pasti. Contohnya, setiap satu dokumen tersebut dicatatkan dengan butiran umum seperti tarikh, tempat, nama informan dan topik yang berkaitan.

Penyelidik juga boleh menggunakan kerangka yang menggunakan kod tertentu sebagai satu cara menyusun atur teks untuk dibuat interprestasi. Langkah ini juga dianggap sebagai proses pembersihan data yang memerlukan penyelidik membaca dan mendengar maklumat secara berulang kali dan memahami maklumat sambil meninjau jenis-jenis pengekodan yang

akan dibuat, sama ada maklumat tersebut boleh dikategorikan dengan tema-tema tertentu yang berkaitan dengan fokus kajian. Seterusnya diikuti oleh pengolahan dan pengorganisasian semula data untuk menjawab persoalan kajian yang telah ditentukan. Akhir sekali, rumusan dibuat sebagai kesimpulan kepada hasil penyelidikan.

3. Hasil Kajian Dan Perbincangan

Penyelidik akan menghuraikan dapatan kajian yang diperolehi berdasarkan kepada hasil temubual secara mendalam dengan lima orang informan yang terpilih di kawasan kajian di Kota Bharu, Kelantan. Dapatan kajian yang telah diperolehi adalah seperti profil informan yang dikaji, umur, pekerjaan dan faktor yang menyebabkan berlakunya penceraian dalam perkahwinan mereka. Bahagian yang seterusnya akan membincangkan tentang intipati kajian ini secara lebih terperinci.

JADUAL 1 Data Profil Informan

Nama	Umur	Tahap Pendidikan	Pekerjaan	Bil.Anak
Suraya	40	Maktab	Guru	4
Tasnim	30	Diploma	Jururawat	1
Noor Laili	23	SPM	Pekerja Hotel	1
Nur Amalina	25	SPM	Bekerja Sendiri	1
Zainab	35	SPM	Pengurus kedai Seven-Eleven	2

(Sumber : Kerja Lapangan 2017)

3.1 Latar Belakang Informan

Informan 1

Suraya (bukan nama sebenar) berumur 40 tahun dan tinggal di Kampung Butut Pauh. Suraya bekerja sebagai Guru di Sekolah Kebangsaan Long Gafar. Suraya merupakan seorang guru sains di sekolah tersebut. Tahap pendidikan beliau adalah sehingga Maktab Perguruan. Beliau mempunyai empat orang anak. Anak sulungnya kini telah berumur 19 tahun dan sedang melanjutkan pelajaran di peringkat Sijil Tinggi Pelajaran Malaysia (STPM). Manakala anaknya yang kedua pula berumur 17 tahun dan akan menghadapi peperiksaan SPM pada tahun ini. Anaknya yang ketiga pula berumur 15 tahun dan bakal menghadapi peperiksaan PT3 pada tahun ini. Anaknya yang bongsu masih bersekolah rendah dan berumur 11 tahun. Suraya mempunyai tiga orang anak perempuan dan seorang anak lelaki.

Informan 2

Tasnim (bukan nama sebenar) berumur 30 tahun dan tinggal di Kampung Pasir Lada, Kota Bharu, Kelantan. Tasnim bekerja sebagai jururawat di sebuah kampung yang terletak di Dabong, Kuala Krai. Beliau mempunyai tahap pendidikan sehingga peringkat diploma. Beliau mempunyai seorang anak lelaki yang berumur dua tahun. Setelah bercerai dengan suaminya setahun yang lalu, hak penjagaan anak dimiliki oleh beliau. Namun begitu, beliau juga mengizinkan bekas suaminya untuk menjaga anak mereka pada setiap hujung minggu. Kini, Tasnim telah berkahwin lagi dengan lelaki yang dikenalnya ketika bertugas di Dabong.

Informan 3

Noor Laili (bukan nama sebenar) berumur 23 tahun dan tinggal di Kampung Jaya, Kota Bharu, Kelantan. Laili bekerja sebagai pekerja hotel di sebuah hotel yang bernama Renaissance Kota Bharu Hotel. Beliau mempunyai tahap pendidikan pada peringkat Sijil Tinggi Malaysia (SPM). Beliau mempunyai seorang anak lelaki yang berumur satu tahun. Dahulu, sebelum bercerai dengan suaminya, beliau tinggal di Kuala Lumpur. Kini, selepas bercerai dan bergelar janda, beliau telah pulang ke kampung untuk memulakan kehidupan yang baru bersama anaknya.

Informan 4

Nur Amalina (bukan nama sebenar) berumur 25 tahun dan tinggal di Kampung Pasir Hor, Kota Bharu, Kelantan. Beliau hanya bekerja sendiri untuk menyara kehidupannya. Beliau menjalankan kegiatan berniaga secara *online* dengan menjual pelbagai jenis produk kecantikan dan barang-barang *make up*. Beliau mempunyai tahap pendidikan pada peringkat Sijil Tinggi Malaysia (SPM). Beliau mempunyai seorang anak lelaki yang berumur satu tahun. Ikatan perkahwinan yang dibinanya tidak berkekalan apabila suaminya curang dan meninggalkan dirinya. Hak penjagaan anak dimiliki oleh beliau dan beliau membesarkan anaknya itu bersama keluarganya. Kini, bekas suaminya telah berkahwin lagi dan beliau masih lagi bergelar seorang janda dan ibu tunggal.

Informan 5

Zainad (bukan nama sebenar) berumur 35 tahun dan tinggal di Kampung Tiong, Kota Bharu, Kelantan. Zainad bekerja sebagai pengurus kedai di Seven – Eleven yang terletak di Wakaf Che Yeh, Kota Bharu, Kelantan. Beliau mempunyai tahap pendidikan pada peringkat Sijil Pelajaran Malaysia (SPM). Beliau mempunyai seorang anak lelaki yang berumur 15 tahun dan seorang anak perempuan yang berumur 12 tahun. Selepas bercerai dengan suaminya, hak penjagaan anak lelakinya dimiliki oleh bekas suaminya. Manakala, hak penjagaan anak perempuan pula dimiliki oleh beliau.

3.2 Jurang Sosial Yang Mengakibatkan Penceraian

Jurang sosial yang telah diselidik oleh penyelidik dalam kajian ini tertumpu terhadap aspek agama, pendidikan dan pekerjaan. Perkataan jurang menurut Kamus Dewan Bahasa dan Pustaka memberi maksud kemelamatan atau kehidupan yang susah dan perbezaan yang memisahkan sesuatu dengan sesuatu yang lain. Hasil temubual bersama informan telah berjaya mendapatkan penerangan yang lebih jelas dan lanjut mengenai penceraian yang berlaku dalam rumahtangga yang telah dibina.

Perkahwinan dalam Islam

Para ulamak Islam memandang bahawa perkahwinan adalah satu tugas dan tanggungjawab agama, yang seterusnya menjadi sebuah institusi pengawalan moral dan keperluan sosial. Konsep perkahwinan yang ditetapkan Islam ini sekaligus menghapuskan tradisi masyarakat pra-Islam di mana perhubungan seks secara rambang, pengabaian tanggungjawab kekeluargaan, tidak ketentuan hak anak, isteri dan lain-lain perkara berlaku dengan meluas tanpa sebarang sistem dan peraturan. Perkara ini merupakan unsur-unsur negatif yang

menyimpang jauh dari pola-pola kemanusiaan untuk mencipta sebuah masyarakat yang bertamadun.

Perkahwinan dalam satu masyarakat yang bertamadun berfungsi sebagai satu ikatan suci untuk memenuhi tuntutan emosi dan jasmani, meringankan ketegangan dan tekanan perasaan, menentukan status sosial dan sebagai satu usaha penyatuan antara objektif Islam ketika perkahwinan itu diinstitusikan.

Tuntutan Emosi

Suami isteri yang berkahwin dapat memenuhi tuntutan emosi yang memerlukan kasih sayang, cinta, perlindungan, tempat bergantung, teman perkongsian perasaan, mencari ketenangan dan sebagainya. Islam mengakui tuntutan emosi manusia ini sebagai salah satu fungsi penting perkahwinan dan untuk menjamin bahawa fungsi ini benar-benar wujud dalam setiap perkahwinan dan dapat dipertahankan terus menerus, maka perkahwinan itu hendaklah diasaskan kepada ciri-ciri taqwa dan disandarkan kepada dasar ketuhanan secara sedar.

Sungguhpun tuntutan emosi yang disebutkan di atas boleh dipenuhi melalui persetujuan bersama untuk bersekedudukan tanpa ikatan perkahwinan, namun begitu oleh kerana usaha memenuhi tuntutan emosi itu tidak dilakukan menurut asas-asas ikatan perkahwinan yang berlandaskan agama dan ciri-ciri kerohanian maka perasaan itu mungkin tidak dapat bertahan dengan lama. Pasangan tersebut akan sentiasa berasa bersalah, tidak dilindungi oleh undang-undang dan peraturan dan akan sentiasa menyedari kewujudan jurang pemisah di antara mereka.

Perkongsian suami isteri dalam memenuhi keperluan emosi masing-masing melalui ikatan perkahwinan sebagai satu institusi yang dituntut oleh agama dapat mewujudkan suasana yang bahagia dan tenteram serta mengelakkan sumber-sumber kekecewaan dan kehancuran rumahtangga kerana perkongsian yang diasaskan adalah berciri-cirikan taqwa. Hal ini dapat menjauhkan suami-isteri dari pengkhianatan rumahtangga, rahsia-merahsiakan perasaan dan perbuatan yang salah, bercakap bohong, tidak berterus-terang, tidak bertimbang rasa dan pelbagai tingkah laku yang panas baran yang merupakan gejala-gejala negatif yang merebak dalam kehidupan berkeluarga masyarakat moden sekarang ini.

Tuntutan Jasmani

Dalam Islam, perkahwinan menjamin perlindungan ekonomi terhadap isteri, kerana kewajipan memberi perlindungan ekonomi terhadap isteri dan keluarganya adalah terpikul di atas bahu suami. Selain itu, suami juga hendaklah menyediakan kemudahan dan perkhidmatan kebendaan yang perlu untuk isteri dalam menjamin kestabilan rumahtangga dan dalam mencapai objektif institusi perkahwinan dan keluarga. Islam menentukan bahawa suami mestilah membayar mas kahwin (Mahar) kepada isteri dan mas kahwin ini adalah milik mutlak isteri yang tidak boleh dituntut oleh mana-mana pihak.

Tujuan lain ialah untuk mengelakkan tradisi jahiliah yang memperhambakan wanita untuk mencari nafkah bagi dinikmati oleh lelaki. Tradisi ini masih bermaharajalela sehingga ke zaman ini di dalam masyarakat moden, di mana suami memeras pendapatan hasil pendapatan isterinya. Penentuan Islam tentang tugas perekonomian dan kebendaan rumahtangga di atas bahu suami ini tidak bermakna si isteri tidak perlu berasa bertanggungjawab terhadap rumahtangga dari segi kebendaan. Rasulullah S.A.W pernah bersabda supaya dalam memilih isteri, orang lelaki seharusnya mengambil kira tentang harta kekayaan bakal isterinya, pegangan agama, keturunan, kecantikan dan akhlakunya.

Tuntutan Tabiat Seks

Tingkhalku dan tabiat manusia mestilah dikawal oleh peraturan-peraturan yang tertentu. Tanpa kawalan, kehidupan manusia akan menjadi huru-hara dan tidak seimbang. Kaedah ini amat tepat sekali digunakan bagi tabiat seks manusia, kerana jika tidak dikawal dan diletakkan di bawah disiplin yang betul maka boleh membawa kepada pelbagai penyakit dan kesan buruk yang lain. Sekiranya kelakuan seks dapat dikawal dan disisiplinkan, maka manusia akan merasa faedahnya dari segi jasmani dan emosinya. Kajian klinikal menunjukkan bahawa kelakuan seks yang tidak dikawal boleh membawa kepada gangguan peribadi dari segi emosi dan kesihatan mental.

Menyedari hakikat ini, seks merupakan satu unsur penting bagi manusia dan tidak mungkin dibiarkan perjalanan dan penggunaannya tanpa kawalan yang tertentu. Perkara ini penting untuk 'survival' dan perkembangan peribadi manusia, di samping keterlibatan dengan unsur-unsur psikologi dan kejiwaan. Oleh itu, perkahwinan yang sah adalah dianggap sebagai satu tanggungjawab agama dan merupakan sunnah Rasulullah S.A.W yang harus diikuti kerana salah satu fungsi perkahwinan bertujuan untuk mengawal tabiat seks manusia dan menyalurkannya ke arah membina kesihatan mental dan fizikal suami dan isteri.

4. Kesimpulan

Berdasarkan dapatan kajian yang telah diperolehi penyelidik dapat membuat kesimpulan bahawa krisis perceraian dalam rumahtangga yang dibina dahulu menyebabkan informan memilih untuk memulakan hidup baru bersama anak-anak sahaja. Pengalaman informan dalam permasalahan rumahtangga menjadikan informan bersikap lebih terbuka dan menumpukan perhatian terhadap perjalanan hidup yang baru agar lebih baik dari sebelum ini. Selain itu, keluarga informan juga turut memberi sokongan sosial dan dorongan kepada informan dengan memberikan perhatian, kasih sayang dan bantuan dalam menjalani kehidupan yang baru selepas bercerai. Perubahan sikap anak-anak terhadap ibu bapa terutamanya terhadap bapa amat ketara. Hal ini kerana, dari sudut emosi anak-anak telah merasakan bahawa perpisahan yang berlaku antara ibu bapa mereka telah menyebabkan mereka kehilangan tempat untuk mendapatkan perhatian, kasih sayang, belaian dan kekuatan. Kesimpulannya, perceraian yang berlaku antara suami dan isteri telah memberikan kesan yang negatif terhadap perkembangan sosialisasi anak-anak dan pembentukan masyarakat.

Rujukan

- Abd. Rahim Abd. Rashid, Sufean Hussin & Che Hashim Hassan. (2006). *Krisis & Konflik Institusi Keluarga*, Terbitan Pertama, Perpustakaan Negara Malaysia : 67-73.
- Ahmad Hariri Mohd Saad & Raihanah A. (2014). *Pengukuhan Institusi Keluarga Melalui Kawalan Terhadap Perceraian : Analisis Literatur* . Jurnal Fiqh 11. 175-194.
- Berita Harian, 2016, 14 November.
- Dr. Norazit Selat. (1993). *Konsep Asas Antropologi*, Cetakan Pertama 1989 Edisi Kedua, Dewan Bahasa dan Pustaka, Kementerian Pendidikan Malaysia, Kuala Lumpur.
- Drs. Sidi Gazalba. (1976). *Di Ambang Pintu Perkahwinan*, Penerbitan Pustaka Antara Kuala Lumpur.

- Kosmo, 2016, 14 Januari.
- Mohd Kamel Mat Salleh, Mohd Al Adib Samuri, & Mohd Izhar Ariff Mohd Kashim. (2016). *Kedudukan Fatwa dan Pendapat Mufti Sebagai Autoriti di Mahkamah Syariah Malaysia. Journal of Contemporary ISLAMIC LAW*. Volume 01. 1-23.
- Norhayati Zulkefli & Zaidah Mustapha (2016). *Remaja Daripada Ibu Bapa yang Bercerai di Malaysia : Suatu Penelitian Ekspresi Emosi*, Isu 9. 150-160. *Jurnal Sains Sosial dan Kemanusiaan*. Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Prof. Madya Dr. Abdullah Taib, 1985, *Asas-Asas Antropologi*, Cetakan Pertama, Dewan Bahasa dan Pustaka, Kementerian Pelajaran Malaysia, Kuala Lumpur.
- Sinar Online, 2013, 31 Mac.
- Siti Fatimah Abdul Rahman. (n.d). *Asas-Asas Masyarakat Cemerlang*, Kumpulan Rencana yang telah disiarkan di akhbar tempatan Jilid 2, Institut Kefahaman Islam Malaysia (IKIM).
- Utusan Malaysia, 2013, 11 Disember 2013.
- Utusan Online, 2016, 4 Mac.
- Utusan Online, 2016, 14 Mac.
- Utusan Online, 2016, 14 November.
- Zaini, Y..M. J., & Zanariah, D. (2014). *043 Undang-undang Menangani Orang Ketiga Dalam Rumahtangga : Satu Sorotan Dalam Undang-undang Jenayah Syariah Negeri Selangor dan Undang-undang Keluarga Sivil*. 220-234.